

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΌΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1947

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ,"
38 - ΟΔΟΣ ΤΣΩΡΤΣΙΑ - 38
ΑΘΗΝΑΙ

Ε.Γ.Δ. της Κ.τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ

Ὁ Γιάννης Ἀποστολάκης εἶνε, δίχως ἀμφιβολία, ἡ πῶς ἰδιότυπη φυσιογνωμία — μὰ κ' ἡ πῶς παρεξηγημένη καὶ παρερμηνευμένη — τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων. Ὅσοι γνώρισαν τὸν ἄνθρωπο καὶ παρακολούθησαν τὴν ἔντονη, γεμάτη ἀντινομίες κι' ἀνισότητες ζωὴ του, ὅλη ἐκείνη τὴν ἀγωνία μιᾶς παθιασμένης ψυχῆς ποὺ κυνηγοῦσε σκληρὰ τὴν ἠθικὴ καὶ αἰσθητικὴ τελείωση, θὰ νοιώσουν, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, τὴν τραγικότητά του. Ὡς τώρα οἱ λίγοστοὶ κριτὲς τοῦ Ἀποστολάκη περιορίστηκαν ν' ἀντιμετωπίσουν τὸ ἔργο του ἐξυψωτικὰ ἢ καταλυτικὰ, χωρὶς νὰ συσχετίσουν τὸ τόσο δυσκολοπρόσιτο γιὰ τὸν πληθωρικὸ ὑποκειμενισμό του ἔργο μετὰ τὸν ψυχολογικὸ τύπο τοῦ συγγραφέα. Κανένας σχεδὸν δὲ θέλησε, ἢ δὲ μπόρεσε, νὰ σκύψει προσεχτικὰ πάνω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο Ἀποστολάκη, νὰ παρακολουθήσει τὶς φάσεις τῆς ψυχικῆς του ζωῆς, νὰ ὑπογραμμίσαι τὶς βασικὰς ἀντιδράσεις ποὺ δοκίμασε προοδευτικὰ, νὰ καθορίσει τὴν ποιότητα τοῦ διπλοῦ του ἐγῶ καὶ, μετὰ, ὅσο γίνεται ἀντικειμενικότερη, προσπάθεια νὰ τὸν τοποθετήσῃ ψυχολογικὰ. Δύσκολη, βέβαια, ἡ προσπάθεια τούτη, γιὰ δυὸ πρωταρχικοὺς λόγους: Ὁ Ἀποστολάκης, καὶ μετὰ τὴν συγκαταβατικότερη ἀποψη, εἶταν ἀπωθητικὸς, κάποτε καὶ στὸν στενὸ κύκλο τῶν φίλων του. Κι' ὁ πῶς πολὺ συνδεμένος μετὰ τοῦ ἀγνοοῦσε πτυχὲς τῆς ἐσωτερικότητάς του, ποὺ ὁ Ἀποστολάκης ἐπίμονα ἤθελε νὰ μὴν τὶς ἀποκαλύπτει. Ὁ ἄλλος λόγος εἶνε πῶς ὁ Ἀποστολάκης ἀσκεῖ ἀκόμα τὴν καταθλιπτικὰ ἀμεση ἐπίδραση τῆς παρουσίας του. Ἄν δὲ βρῖσκεται πῶς στὴ ζωὴ, ὅμως εἶνε συγγραφέας τοῦ σήμερα καὶ, ἀφοῦ ἡ θανάσιμη ἀντικοινωνικότητα κ' ἡ δξύτατη ἀδιαλλαξία του εἶχαν καίριον ἀντίτυπο, ἢ σιωπὴ γύρω του συνεχίζεται τὸ ἴδιον ὡς πρῶτα παγερὴ — μιὰ σιωπὴ ὄλο κατάπληξη, δυσσάρεσκεια, θυμὸ, ἀγανάχτηση. Ὡστόσο, αὐτοὶ οἱ δυὸ πρωταρχικοὶ λόγοι ἔχουν καὶ τὸ γενικότερο ἐλαφρυντικὸ τους: Στὴν Ἑλλάδα ἡ ψυχοπαθολογία τῆς τέχνης εἶνε, λίγο ἢ πολὺ, terra incognita. Κάτι πρῶτες, δειλὲς σχετικὲς ἀπόπειρες ἔχουν, ἀποκλειστικότερα, ψυχιατρικὸ χαραχτήρα, κι' ὅσες ξεκινᾶν ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ψυχολογία ἐντοπίζουσι προκαταβολικὰ σὲ εἰδικὰ πλαίσια καὶ σχηματοποιοῦν αὐθαίρετα τὸ πρόσωπο ποὺ ἐρευνοῦν. Αὐτὸς ὁ ἐπιστημονικοφανὴς σχολαστικισμὸς δὲ θάπρεπε, φυσικὰ, νὰ μᾶς ἀπογοητέψῃ, γιὰτὶ μόλις τώρα δοκιμάζουμε στὸν τομέα τοῦτον τὶς δυνατότητές μας. Τὸ λυπηρὸ στὴν περίπτωσή μας εἶνε πῶς ἀρχίσαμε πολὺ ἀργά. Κι' ἂν δείχνουμε κάποιαν ἐρασιτεχνικὴ ἐνημερότητα γιὰ τὸ τί γίνεται

σχετικὰ ἐξῶ, τὸ πρᾶμα δὲν ἔχει καμμιά σημασία. Δὲν ἐννοῶ, βέβαια, μόνο τὶς ἐξηγητικὲς φόρμουλες μιλώντας γιὰ ψυχοπαθολογικὲς ἐπαληθέςεις ἀναφορικὰ μετὰ ἄτομα τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς. Ἡ προσωπικότητα, καὶ μάλιστα ἡ πνευματικὴ, εἶνε μιὰ δυναμικὴ ἀνταντακλαστικὴ ἔκφραση τῆς ἐποχῆς τῆς. Μὰ φέρνει μέσα τῆς καὶ χίλιες δυὸ κληρονομικὲς συσσωρεύσεις, ἐπιβάλλει τὴν φευγαλέα ἀύθυπαρξία τῆς ἰδιομορφίας τῆς, ὡς ἕνα σημεῖο αὐτενεργεῖ, κάποτε πάει λίγο πῶς πέρα ἀπὸ τὸν τοπικὸ-χρονικὸ περίγυρο. Καὶ, γιὰ νὰ τοποθετηθεῖ, δὲν ἀρκεῖ ἡ ψυχοπαθολογικὴ διαδικασία, ἢ ἡ ἱστορικογενετικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ διαφώτιση (ποὺ σταθεροποιεῖ τοὺς ἐρμηνευτικοὺς προσανατολισμοὺς μας). Χρειάζεται κ' ἡ θερμὴ προσέγγιση, ἡ ἱερὴ λαχτάρια νὰ ἐπικοινωνήσουμε μετὰ τῆς ὡς τὰ μύχια τῆς ὑπόστασῆς τῆς, νὰ ἐξαρθοῦμε στὸ ὕψος τῆς, νὰ τὴν κατανοήσουμε, αἰτιολογώντας καὶ δικαιώνοντας κάθε τῆς ὑπέρβαση ἢ πτώση, κάθετι ποὺ, σὰ μειονεκτικὸτητα ἢ ἰσχύ, ἀνάγεται στὸ ζωτικὸν ἄνθρωπο. Κι' ὅσο πῶς πολὺ προσεγγίζουμε προσωπικότητες κλειστές, ὡς τοῦ Ἀποστολάκη, καταναλώνοντας δισταγμοὺς, προκαταλήψεις, λογῆς ἀδυναμίες, τόσο καὶ τὶς κατανοοῦμε ἀνθρωπινότερα.

***

Μιὰ ψυχολογικὴ προσπάθεια γιὰ τὸν Ἀποστολάκη μετὰ προθέσεις εὐρύτερες, θάπρεπε, γιὰ νὰνε θεμελιωμένη σ' εὐγλωττα τεκμήρια, νὰχει ἀφετηρία πρῶτιστα ἀνεκδοτολογικὴ. Μέσα ἀπὸ χτυπητὰ περιστατικὰ τῆς ζωῆς του, σὲ συνάρτηση μετὰ το προφορικὸ χαραχτηρολόγιό του γιὰ πρόσωπα καὶ πρᾶματα τῆς πνευματικῆς μας ἱστορίας, ξεπηδᾶ ἀτόφιος ὁ ἄνθρωπος Ἀποστολάκης. Ὁ ὑποφαινόμενος θὰ προτιμήσῃ *δρασιμένα* περιστατικὰ ἐπειδὴ δὲ θέλει νὰ λυπησῃ φίλους. Γιατὶ ὀφείλουμε νὰ τ' ὁμολογήσουμε καὶ νὰ τὸ παραδεχτοῦμε: οἱ χαραχτηρισμοὶ τοῦ Ἀποστολάκη — ἂν κρίνουμε ἀπ' αὐτοὺς ποὺ ὑπάρχουν στὰ ἔργα του — γιὰ παράγοντες τῆς λογοτεχνίας μας εἰδικότερα, ὅση ὑπερβολικὴ κατηγορηματικὸτητα κι' ἂν ἔχουν, φτάνοντας κι' ὡς τὸ ὕβρεολόγιο, θίγουν ἕνα νευραλγικὸ σημεῖο, κ' εἶνε ἀδύνατο ὅποιοι τοὺς δέχονται νὰ μὴν πειραχτοῦν. Μὰ καὶ τὰ περιστατικὰ τῆς ζωῆς του ποὺ ἀναφέρω, ἀπὸ προσωπικὲς ἐντυπώσεις κι' ἀπὸ αὐθεντικὲς πληροφορίες παρμένα, εἶνε κάπως ἀφηρημένα. Καὶ βιάζομαι νὰ τὸ τονίσω: Δὲν πασκίζω νὰ δώσω ἕναν ὀλοκληρωμένο πίνακα βιώσεων, ἐσωτερικῶν κ' ἐξωτερικῶν συγκρούσεων, ἰδιωτικῶν ἀποχρῶ-

σεων τοῦ Ἀποστολάκη. Ἡ δουλειὰ εἶνε λεπτή κ' ὑπεύθυνη. Θὰ ἰχνογραφίσω μόνο στὰ πεταχτά ἓνα πορτραῖτο καὶ θὰ προεκταθῶ σὲ ἀντίστοιχες γενικότητες συμπερασματολογικές.

***

Ὁ σεβαστὸς φίλος κ. Κ. Δ. Γεωργούλης, σὲ προσωπικὲς συζητήσεις μας γιὰ τὸν Ἀποστολάκη, μίλησε μὲ δυσφορία καὶ μὲ πολλὴ ἐπιφύλαξη:

—Θολὴ περίπτωση ὁ Ἀποστολάκης. Ἐνας φιλόδοξος, ποὺ ξεκίνησε ἀπὸ τὴ Γερμανία ἀκόμα, ὅταν σπουδάζαμε μαζί, μὲ πρόγραμμα ν' ἀνατρέψει τὸ πᾶν σὰ θὰ γύριζε στὴν Ἑλλάδα. Κ' ἡ πνευματικὴ δεχτικότητα του;... Φτάνει νὰ σὰς πῶ πὼς θέλησε νὰ διαβάσει Ἑγελιανὴ αἰσθητικὴ, προχώρησε στὶς τρεῖς πρώτες σελίδες, πελάγωσε καὶ ζαλίστηκε μέσα στὴν πυκνότητα τῶν ἀφαιρέσεων καὶ τὴν πέταξε, γιὰ νὰ ἐπιδοθεῖ ἡσυχος στοὺς σκοπούς του... Σὲ τελευταία ἀνάλυση, ρωμαντικός.

Τὰ λόγια τοῦτα βαραίνουν, γιατί εἰπώθηκαν ἀπὸ ἀντιπροσωπευτικὸ τύπο τῆς σύγχρονης νεοελληνικῆς συνθετικῆς σκέψης, ποὺ ἡ πολυμέρεια κ' ἡ διεισδυτικότητά του δὲν εἶνε τυχαῖες.

Ἄλλο παράλληλο γεγονός:

Κάποτε, πρὶν ἀπὸ τὴν 4η Αὐγούστου, ὁ Ἀποστολάκης, ὁ Φῶτος Πολίτης, ὁ στρατηγὸς Ι. Μεταξᾶς κ' ὁ κ. Ἡρ. Ν. Ἀποστολίδης συζητοῦσαν γιὰ γενικά πνευματικὰ προβλήματα. Ὁ στρατηγὸς Ι. Μεταξᾶς, γόνιμα ἐνημερωμένος καὶ κοσμοθεωρητικὰ ὕλιστής, δὲν παραδεχόταν πὼς ἡ τέχνη εἶνε ἡ πρώτη πολιτιστικὴ ἔκφανση κ' ἐνδειξη, παρά μιά ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς ζωῆς — τὶς ἀνάγκες ποὺ προάγουν κ' ἐξευγενίζουν ὅταν ἰκανοποιοῦνται, χωρὶς νὰ χάνουν ἢ ν' ἀλλοιώνουν τὴν ἀρχικὴ βιολογικὴ καὶ κοινωνικὴ τους ρίζα: Κ' ἡ τέχνη ἔχει τὴ γενετικὴ τῆς προέλευση ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς πρακτικῆς ἐξυπηρέτησης.... Ὁ Ἀποστολάκης ἀντιλό-

γησε χλιαρὰ καὶ κατάληξε νὰ παρατηρήσει γιὰ τὴν πίστη σὰν πρωτουργὸ παράγοντα τοῦ ἱστορικοῦ «γίγνεσθαι», γιὰ τὶς φλογερὲς ἐξάρσεις ποὺ δημιουργοῦν ἀπροσδιόριστες ἱστορικὲς καταστάσεις. Μὰ ὁ στρατηγός, μ' ἐπιχειρηματολογία — συγκεκριμένα παραδείγματα, συγκρίσεις, παραλληλισμούς, — ἀντέκρουσε γιὰ πολὺ τὸν Ἀποστολάκη. Παραδεχόνταν πὼς ἡ πίστη εἶνε ἀπλὸ ἐπιφαινόμενο στὴν ἱστορικὴ εξέλιξη — μιά μορφὴ ὑστερογένειας — ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ ἀπὸ τὸ τίποτα ἂν δὲ δημιουργηθεῖ

πρῶτα ἡ ἴδια ἀπὸ εὐνοϊκὲς ἀντικειμενικὲς συνθήκες. Ὁ Ἀποστολάκης, λιγότερο ἀπὸ τὸν Φῶτο Πολίτη, εἶχε ἀχρηστευθεῖ. Τίποτα τὸ ἄμεσο κ' ἀπὸ δὲν ἀντιπρόβαλε, κ' ἡ ἠθικὴ του χαλάρωση ἔφτανε ὡς τὴ συντριβή.

Τελειώνω μὲ τὸ ἀκόλουθο περιστατικὸ τῆς σειρᾶς:

Δανείστηκε τελευταία ἓνα ἔργο τοῦ Σέστοφ μεταφρασμένο στὰ γαλλικά, κ' ὅταν τὸ ἐπέστρεψε εἶπε κοφτά:

— Δὲν κατάλαβα τίποτα.

Νάταν λειψὰ τὰ γαλλικά του; Τὸ κλίμα τοῦ Σέστοφ εἶναι τόσο ξένο μ' ἐκεῖνο τοῦ Ἀποστολάκη; Ὁ ρώσος διανοητὴς εἶνε κ' αὐτὸς ἀντισυσηματικός, ὄλο συναισθηματικὴ θέρμη συγκερασμένη μὲ ρασιοναλιστικὴ μετριότητα.

Μιά τέτοια ἀνεπάρκεια», λοιπόν, μὲ

τί ἰσοζυγιάζεται στὸν Ἀποστολάκη; Μὲ μιά στιβαρὴ μονομέρεια, νομίζω: Τὴν ἐναρμόνιση παναισθητισμοῦ καὶ μοραλισμοῦ.

***

«Ἰδιότροπο» τὸν λέν ὅσοι τὸν γνώρισαν ἀπὸ μικρὸ. Εἶταν, ἀλήθεια, ἀπότομος, μονόχωντος, ἀλύγιστος στὴν ἀταρχικότητά του, ἀδέκαστος στὶς καταδίκες του. Τὴν ἐπαρσὴ του ἤθελε νὰ τὴν καμουφλάρει μὲ κατηγορηματικότητα, ἀπόφευγε νὰ περιαιτολογεῖ ἐγωκεντρικά, μὰ δὲ δίσταζε ν' ἀνεβάσει σὲ δογματικὴ περιωπὴ τὶς προσωπικὲς του κρίσεις. Γιὰ τὶς ἀπροσχημάτιστες ἀρνή-

ΓΙΑΝΝΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ
[Τελευταία φωτογραφία]

σεις του εὑρίσκει γερὸ ἀποκούμπι τὸ Σολωμὸ καὶ τὸ δημοτικὸ τραγούδι σὰν ἀπὸ βαθύτερη ἀνάγκη νὰ ἐπιδείξει τὴ θετικὴ του πλευρὰ, ν' ἀναταθεῖ καὶ νὰ συγχωνευτεῖ λυτρωτικὰ μὲ τὸ ἀπόλυτο τοῦ ἠθικο-αισθητικοῦ παντοκρατορισμοῦ του. Μέσα ἀπ' τὸ Σολωμὸ ὁ Ἀποστολάκης πρόβαλε τὴν ἐθνικὴ ἀτομικὴ συνείδησή του. Τὸ δημοτικὸ τραγούδι εἶναι ἡ μορφοποίησις τῆς ἐθνικῆς ὁμαδικῆς συνείδησης τοῦ Ἀποστολάκη. Μ' αὐτὴ τὴ σύζευξη ἐξασφάλισε μιὰν ἀναγκαίαν ἐκφραστικὴν ἰσορροπίαν. Δὲ συμπαθοῦσε πολὺ τὸ ἀπογυμνωμένον εἰδωλολατρικὸ «αὐτὸς ἔφα» τῶν θαύμαστων του. Ἡ στοργὴ του σ' ὄσους νέους τὸν πλησίαζαν καὶ τὸν πιστευαν ἐκστατικὰ δινόνταν ἀπεγνωσμένον πειδωλὴ. Κ' ὁμως δὲ μπορούσε, κάπου-κάπου, νὰ συγκρατήσῃ τὰ δάκρυα, εἴτε γιὰ μιὰ πράξη εὐγνωμοσύνης, εἴτε γιὰ μιὰν ἄλλη κολακευτικὴν γι' αὐτὸν κατανόησης, ἢ ἀγάπης ποῦ τοῦ προσφερόταν χωρὶς ἰδιοτέλειες. Μὰ κλεινόταν πάλι, γρήγορα-γρήγορα, στὸν ἑαυτὸ του, σὰ μετανιωμένος ἢ καὶ ντροπισμένος γιὰ τὸ ἀδύναμο «λύγισμά» του—αὐτὸς ὁ ἀπόστολος τοῦ «διπλανοῦ», ἐνὸς διπλανοῦ λίγο πιὸ σαρκωμένου ἀπὸ τὸν χιμαρικὸ «πλησίον» τοῦ γλυκύτατου Ναζωραίου...

Ὅσο κι' ἂν τοῦ ἀπόδειχναν τετραγωνικὰ τὰ λάθη του, δὲν τὰ παραδεχόταν. Πάλαιβε ἄτεχνα νὰ δικαιολογήσῃ τ' ἀδικαιολόγητα. Καὶ σὲ περίπτωσιν ποῦ τὸν κατηγοροῦσαν γι' ἀμφίβολη ἀξία, πληγωνόταν βαρεὶά ἢ εὐαισθησία του, ὑπόφερε, ὅπως ὑπόφερε καὶ γιὰ τὴ γύρω του παγερὴ σιωπὴ, ἂν κ' ἤξερε πὼς διαβαζόταν πολὺ. Ὅταν κάποιος, ποῦ τὸν νόμιζε γιὰ συμπαραστάτη του, μίλησε σὲ τρίτον μὲ ἐπικριτικὴ διάθεση γιὰ τὸν Ἀποστολάκη, αὐτὸς μέρες ἔτρεχε ἐπίμονα νὰ τὸν βρεῖ...

Ἀπόφευγε τοὺς ἄλλους μὲ μιὰ μισανθρωπία ποῦ σίγουρα δὲν τὴ βλέπουμε συχνά, κ' ὁμως ἡ μοναξιά τοῦ ἔφερνε δέος. Ἡ μοναξιά εἶταν μιὰ ἀπὸ τίς φοβίες του. Σὰν ἔμενε μόνος στὸ σπῆτι του, πάθαινε σπασμούς. Ἐπρεπε νὰ βρῖσκεται κάποιος κοντὰ του ὅταν ἡ οἰκογένειά του ἔλειπε, γιὰ καταπραϋντικὴ συντροφιά. Τὸν ἴδιο φόβο δοκίμαζε ὅταν περπάταγε μόνος στὸ σκοτάδι, ὅταν κατέβαινε κι' ἀνέβαινε σκάλες καὶ σὰν ταξίδευε ἀνάμεσα σὲ ξένους. Γιὰ νὰ ξεκινήσῃ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη εἰς τὴν Ἀθήναν, ἔπρεπε νὰ συνοδεύεται ἀπὸ ἕναν κλητῆρα τοῦ Πανεπιστήμιου, ποῦ τὸν ἔφερνε ὡς τὴ Λάρισα. Καὶ νὰ ἦ τραγικὴ ἀντινομία: Ἡ μισανθρωπία τοῦ ὑποχωροῦσε ἄτακτα μὲ τὴ φοβία τῆς μόνωσης. Καὶ τότε ἔτρεχε λαχανιασμένος, παλαίβοντας μὲ τὴν ἀγέρωχην ἀξιοπρέπεια καὶ τὴν ταπεινὴν ἀνάγκην, νὰ βρεῖ ὁποιον-ὁποιον γιὰ ν' ἀναστηλωθεῖ.

Ὅταν γύρισε ἀπὸ τὴ Γερμανίαν ὁ Ἀποστολάκης φαινόταν «σοσιαλιστῆς». Ὅσο «ἐπαναστατικὴ» φύση κι' ἂν εἶταν ὁμως, ὁ

«ἐπαναστατισμὸς» του ἔμπαινε στὸ σχῆμα τοῦ συντηρητικοῦ ἐπαναστάτη. Ἐπαναστατοῦσε μέσα σὲ πλαίσια αἰσθηματικοῦ σοβινισμού καὶ γιὰ τίς «αἰώνιες ἀξίες». Μὰ φαινόταν «σοσιαλιστῆς» φρεσκολουσμένος στὴν τότε ρωμαντικὴ σοσιαλιστικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς εἰδυλλιακῆς ἐπαναστατικῆς Γερμανίας, ποῦ ὁ Marx δὲν τῆς ἐπιβλήθηκε κυριαρχικὰ—ὅπως τὴ Γαλλίαν π. χ.—, τῆς Γερμανίας ποῦ λικνιζόταν μὲ τὰ ἱριδένια κοινωρικὰ ὄνειρα τοῦ Lassale, ὅσο κι' ἂν ὁ Bebel εὐαγγελιζόταν, μ' ὀρθόδοξον Μαρξιστικὴν προοπτικὴν, τὸ πρῶτον ἐπαναστατικὸν ξέσπασμα ἀπὸ τὴ Γερμανίαν σὰν τὴ μεγαλύτερη βιομηχανικὴ χώρα. Τέτοιος σοσιαλισμὸς προσβαλλόταν πολὺ εὐκολὰ σ' ἕνα ἄλλο περιβάλλον—περισσότερον στὸ ἀσχημάτιστο-ἑλληνικόν—, καὶ μάλιστα ὅταν φορέας του εἶταν ὁ Ἀποστολάκης.

Φαίνεται πὼς, λίγο ὑστερότερα, κάνονταν ἀπολογισμὸς τοῦ περιοδικοῦ του «Κριτικὴ καὶ Ποίηση», δὲν ἱκανοποιόταν. Ἐβλεπε, ὅτι ὁ ἐξυγιαντικὸς του ἀγὼνας γινόταν σὲ μικρὸν χωρὸν. Ὁ τόπος ἔπρεπε νὰ ξεκαθαριστεῖ ριζικὰ, γιὰτὶ ἔπασχε ἀπὸ ἀπελπιστικὴν ἀτροφίαν καὶ νοθεΐαν σὲ κάθε τομέα δραστηριότητος... Σύμπτωσις νὰ τοῦ γίνῃ τότε ἡ πρότασις γιὰ ἔκδοσιν περιοδικοῦ ποῦ θ' ἀναλάβαινε γενικὸν ἔλεγχο. Δέχτηκε μὲ προθυμίαν κ' ὑποσχέθηκε μάλιστα καὶ τὴν οικονομικὴν του ἐπιχορήγησιν. Τὸ περιοδικὸν δὲ βγήκε ποτέ, μὰ εἶναι χαρακτηριστικὸν τὸ θάρρος μιᾶς τέτοιας ἀπόφασις ἀπὸ ἀνθρώπου—δὲ θάταν, ἔστω, μόνος—γιὰ τὸν ὄμιλον, ὁλότελα συναισθηματικὰ, ἢ συνισταμένην τοῦ πολιτισμοῦ δὲν ἐξέφυγε ἀπὸ τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν τέχνην. Κι' ἀκόμα, ἡ φιλοδοξία του νὰ φέρῃ τὴν Ἑλλάδα στὸν ἴσιον δρόμον...

Μὴ φανεῖ περίεργον καὶ τοῦτο: Ὁ Ἀποστολάκης εἶταν πιὸ ἀποκλειστικὰ Ἕλληνας εἰς τὴν λατρείαν του γιὰ τὸ δημοτικὸν τραγούδι καὶ τὸ Σολωμὸν. Πέρ' ἀπὸ κεῖ βρισκόταν σ' ἕνα λατρευτικὸν κλίμα ἀβεβαιότητος, μὲ προσκολληθεῖς μόνιμες στοὺς Poe, Shelley καὶ Rumpier Browning. Ὁ Poe, εἰδικότερα, στάθηκε τὸ μέγαλον τοῦ εἰδωλοῦ. Ὅλες οἱ ἀπειθαρχεῖς ἀνησυχίαι του, οἱ ἐφιαλτικοὶ ὄπτασμοί του, τὸ σκοτεινὸν τίποτα ποῦ ὄρεζ-ὄρες τοῦφερνε κάτι σὰν ἱλιγγο τρέλλας, εὑρίσκαν στὸν Poe τὴ συγκεκριμένην ἐκφράσιν καὶ τὴν αἰσθητικὴν τους προέκτασιν καὶ δικαίωσιν. Ἐγραψε πολλὰς σελίδας γιὰ τὸν Poe, ποῦ ἴσως ὑπάρχουν στὰ κατάλοιπά του, μ' ὁλότελα διαφορετικὸν πνεῦμα ἀπὸ κεῖνον ποῦ βλέπουμε γιὰ τὸν Ἀμερικανὸν ποιητὴν εἰς τὴν «Ποίησιν εἰς τὴν ζωὴν μας». Ἀποστήθιζε ἀφθονοῦς Poe—σὲ πρόζαν καὶ στίχους—κ' ἔλεγε πὼς τὸν ἤξερε ὁλόκληρον ἀπέξω. Πολλὰς φορὰς προκαλοῦσε τοὺς ἄλλους—ἐλάχιστους πάντας—νὰ δοκιμάσουν τὴν «Πογνωσίαν» του, ρωτώντας τὸν γιὰ τὸ κομμάτι τῆς προτίμησός του μὲ τὰ βιβλία τοῦ ποιητῆ τοῦ «Κορακιοῦ» στὸ χέρι, γιὰ νὰ παρα-

κολουθήσουν την πιστή αποστήθιση. Και δέ διαψευδότην. Ὑποθέτω ἀκόμα πῶς γινόνταν καὶ κάτι ἄλλο μὲ τὸν Ροε: τὸν χρησιμοποιοῦσε γιὰ διεγερτικὸ στὶς περίφημες ὑστερικές φοβίες του, ποῦ τίς ἀποζητοῦσε κάποτε γιὰ ν' ἀντιδράσει σ' ὀρισμένη ψυχολογικὴ κατάστασή του, ὅσο κι' ἂν ἤξερα προκαταβολικῶς πῶς δὲ θὰ μπορούσε οὔτε στιγμή ν' ἀνθέξει...

Πλάϊ σ' ἄλ' αὐτά, ποῦ εἶναι περιττὸ νὰ τὰ σχολιάσω, μπορῶ νὰ θέσω καὶ τὸ ἀνάλογο ἐρώτημα: Εἶχε ριζωμένες, στ' ἀλήθεια, ιδέες μέσα του; Οἱ πεποιθήσεις του, ξένες ἀπὸ βασανισμένα τεκμήρια καὶ κατασταλαγμένη γνώση ἀντλημένες καὶ δημιουργημένες ἀπὸ ἐσωτερικὴ «βεβαιότητα», εἴταν ὀριστικὲς κι' ἀδιαφοροποίητες — σταθερές; Γιατί, ὕστερ' ἀπὸ λίγον καιρὸ μετὰ τὴ συζήτησή του μὲ τὸ στρατηγὸ Ι. Μεταξᾶ, ἀκούστηκε νὰ λέει:

— Μπορεῖ—δὲν ἐπιμένω—ἡ πίστη νὰ μὴ εἶναι ἐκεῖνο ποῦ πρῶτα χρειάζεται...

Βρισκότανε μήπως, τότε, στὴ συνηθισμένη του χαλάρωση νεύρων, ποῦ παρουσίαζε ἕναν Ἀποστολάκη ναρκωμένον ἀπὸ ἔλλειψη ἐνεργητικότητας καὶ διαφερόντων, κουρασμένον, ἀπαυδισμένον, ἀδιάφορον—ἴσως εἰλικρινέστερο; Ποῦ παρουσίαζε τὸν πραγματικὸ Ἀποστολάκη; Δὲν ἔχω ἀμεση ἀντίληψη ἀπὸ τὸ περιστατικὸ, γιὰτὶ μοῦ τὸ πληροφόρησε πρόσωπο σοβαρὸ. Ὅπως καὶ νάνε, πρέπει νὰ ἀναφέρω, μ' ἀφορμὴ τῆ σημαντικῆς τούτης πληροφορίας, καὶ κάτι ἄλλο παράλληλο, ποῦ ἔρχεται νὰ δικαιολογήσει τίς ὑπόνοιές μου γιὰ τὴ διχασμένη προσωπικότητά του Ἀποστολάκη. Ἐξομολογήθηκε κάποτε, μπροστὰ μου καὶ σὲ πεθαμένον τώρα φίλο:

— Γράφω συχνὰ καὶ γιὰ μένα τὸν ἴδιον... Ἴσως αὐτὰ ποῦ γράφω γιὰ μένα νάνε πιὸ πολλὰ ἀπ' τ' ἄλλα ποῦ βγάζω σὲ βιβλία... Μὰ εἶναι καὶ διαφορετικότερα...

— Καὶ τί ἀκριβῶς γράφετε;

Δίστασε, μὰ ἡ διάθεση τῆς ἀσυνήθιστης γι' αὐτὸν καλωσύνης κ' ἐμπιστοσύνης νίκησε.

— Ἄς ποῦμε στίχους, ποῦ τοὺς σκίζω μόλις πάρουν τὴν ὀριστικὴ τους μορφή... Μιὰν ἱστορία γι' ἀμφιβολίες...

— Ἱστορία;

— Ἀφήγηση σὲ πρῶτο πρόσωπο ἢ μονόλογο... Ὑπάρχει, ποῦ καὶ ποῦ, μιὰ ἀπιστία καὶ στὸν πιὸ πιστό. Κάτι σὲ μουδιάζει, σὲ παγώνει...

Ἀδύνατο στάθηκε νὰ προχωρήσει περισσότερο, μ' ὅλες τίς παρακλήσεις μας. Πῆρε ἀμέσως ὕφος βλοσυρῆς αὐτοπεποίθησης καὶ μιὰ γκριμάτσα αὐτοσαρκασμοῦ διαγράφηκε στὸ ψυχρὸ πρόσωπό του.

Μπορεῖ, λοιπόν, κ' ἡ μεγάλη μελέτη του γιὰ τὸν Παλαμᾶ, ποῦ ἔλεγε πῶς ἔγραψε γιὰ ν' ἀποδείξει ὀλοκληρωτικὰ ὅτι ὁ ἀντιπαλαμισμὸς του εἶχε γερὰ θεμέλια, καὶ ποῦ τὸν ἄφινε σκεπτικὸ μερικὲς στιγμές, νὰ σκίστηκε. Τὴν ἴδια τύχη ἴσως ν' ἀκολούθησε κ' ἡ μελέτη του γιὰ τὸν Ροε. Εἶνε

ὅμως βέβαιο πῶς μιὰν ἄλλη ἐργασία του γιὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 21, ποῦ πρόβαλλε νέες ἀπόψεις, τὴν ἔσκισε. Ἐκεῖνο ποῦ δὲ μπόρεσε ν' ἀποφύγει καὶ ποῦ φαίνεται νὰ τὸν πότιζε μὲ πικρὴ μεταμέλεια, εἴταν ἡ ἀποψὴ του γιὰ τὸ κλέφτικο τραγούδι, ποῦ δημοσιεύτηκε στὴν «Πολιτικὴν Ἐπιθεώρησιν»: Δὲν ὑπάρχει ἐθνικὴ συνείδηση πρὶν ἀπὸ τὴν κλεφτουριά. Κανέναν, σχεδόν, δὲν τὸ πρόσεξε, μὰ εἶνε, χωρὶς περιστροφές, τὸ πραγματικότερα ἐπαναστατικὸ ἀπ' ὅσα διακήρυξε καὶ ποῦ θὰ δώσει, ἀργὰ ἢ γρήγορα, ἀφορμὴ σ' ἀναθεωρήσεις.

«Ἐντιμὸς σκεπτικισμὸς», μπορούμε νὰ ρωτήσουμε τώρα γιὰ τὸν Ἀποστολάκη, προστατευμένον ἀπὸ τὸ «ζωτικὸ ψέμμα» καὶ τὴν ὕψηλόφρονα θελητὴ αὐταπάτη; Κι' ὄλος ἐκεῖνος ὁ κραδασμὸς τῶν σελίδων του ἀπὸ ἀρρενωπὴ αἰσιοδοξία κ' ἔξαρση; Ὅλος ἐκεῖνος ὁ οἴστρος ποῦ τὸν συνεπαίρνει καὶ τὸν παρασέρνει σ' ἀπίθονες σκιαμαχίες μὲ τὸ ἀμορφο ἀνέφιχτο; Ἡ ἐλλαδολατρεία του ποῦ φτάνει τὴν ὕμνητικὴ ἀποθέωση; Τὸ ἠθικὸ πεπρωμένο ποῦ τόσο ζεστὰ τὸ ἐκφράζει; Ἡ ἀφτασθη ὠραΐση ποῦ πραγματοποιεῖ ἡ Θεὰ Τέχνη;

***

Ἡ ἐπιμονὴ στὴν ἐπεξεργασία τῶν χειρογράφων του ἀποτελεῖ μιὰ θετικὴ ἐνδειχὴ εὐσυνειδησίας καὶ πυρετικῆς ἀναζήτησης. Φτάνει ν' ἀναφέρω πῶς «Ἡ Ποίηση στὴ ζωὴ μας» γράφηκε... 24 φορές! Δὲν εἶχε ἀποκρυσταλλωμένη μέθοδος στὸ γράψιμο, ποῦ θὰ τὸν διευκόλυνε. Ἄρχιζε ἀπὸ τὸ τέλος, ἀπὸ τὴ μέση—ποτέ δὲ βιάδιζε πάνω σὲ ἀρχιτεκτονικὸ πλάνο, ποῦ ὠστόσο τὸ κατὰστρωνε μὲ πολλὴ ἐπιμέλεια. Ἀπομόνωνε τὰ «ἐπὶ μέρους» σημεῖα τοῦ θέματος, τὰ σκιαγραφοῦσε, ἄφινε τὸ ἕνα, ἔπιανε τὸ ἄλλο. Δὲν τραβοῦσε προοδευτικὰ στὴ συγγραφικὴ πορεία του. Δούλευε ἀνάλογα μὲ τὴν τεμαχισμένη διάθεσή του. Ὅταν τούγινε ἡ παρατήρηση πῶς ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς δουλειᾶς θύμιζε «γύρισμα» κινηματογραφικῆς ταινίας ποῦ οἱ εἰκόνες τῆς «τραβιοῦνται» χωριστὰ κι' ἄταχτα ἢ καθεμιὰ καὶ κατόπι συναρμολογοῦνται σ' ἕνα ἐνιαῖο ὄλο, βρῆκε τὴν παρομοίωση σωστὴ — ἂν καὶ σνομπιστικῆ... Μὰ κι' ὅταν τὰ χειρόγραφα ἔφταναν στὸ τυπογραφεῖο γεμάτα προσθαφαιρέσεις καὶ σχεδόν ἀδιάβαστα, πάλι τὸ ἔργο ξαναγράφονταν μὲ τίς ἀλλεπάλληλες μεταβολές στὰ τυπογραφικὰ δοκίμια. Πολλὲς φορές μπερδεύαν τὰ χειρόγραφα μὲ τίς ἀξεδιάλυτες παραπομπές καὶ προσθήκες, καὶ τότε ἔχανε τὴν ψυχραιμία του, φουρκιζόταν στὴν τακτοποίηση κι' ἀπειλοῦσε πῶς θὰ τὰ σκίσει. Δὲν παράλειπε νὰ λέει μ' αὐταρέσκεια πῶς ἡ ἐπίμοχθη προσήλωσή του σ' ὅ,τι ἔδινε ἐξασφάλιζε ἐκεῖνο ποῦ μπορούσε ἐξαντλητικὰ νὰ δώσει.

***

Ἀντίθετα μ' ὅ,τι ἄλλο εἶχε γράψει, δὲν

υπολόγιζε καθόλου τη διδαχτορική του διατριβή «Τό καλόν παρά Καντίω», που είναι άγνωστη και δε βρίσκεται ούτε στο αρχείο της Φιλοσοφικής Σχολής. Έξηγουσε πώς την έγραψε για λόγους καθαρά τυπικούς. Και θάπρεπε να τονιστεί πώς κανένας καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής δεν εύρισκε τότε τον εαυτό του αρμόδιο να την κρίνει. Στο τέλος την παράπεψαν σ' έναν σημαντικό πνευματικόν άνθρωπο της εποχής, τον Μίνω Λάππα, που τον ενθουσίασε. Ωστόσο η προσέγγιση του 'Αποστολάκη στον Kant, και μάλιστα στη στεγνά συστηματική έκείνη «Kritik der Urteilsraft», θέτει πολλά ερωτηματικά. Θα υποστήριζα την άποψη πως ο 'Αποστολάκης δεν άντλησε τα στοιχεία του Καντιανού «καλού» κατευθείαν από τον Kant, μά από διάφορες σελίδες πληροφοριακές, αν αξιόπιστος φίλος δε μ' έβεβαιώνει πως σε ζητήματα Καντιανής φιλοσοφίας ο 'Αποστολάκης είχε μιάν «ανεπίσημη» ειδικότητα κι' ότι πολλές φορές τον συμβουλευτήκε (ο αξιόπιστος φίλος) για σχετικές άπορίες του. «Δέν είνε καθόλου παράδοξο», μου έλεγε τελευταία ο καθηγητής κ. Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος, «άλλά είνε εμφυτο μέ τον κριτικό 'Αποστολάκη τό ότι ο ίδιος εΐταν καλά γνωρισμένος μέ την κριτική φιλοσοφία του Kant.» Κι' άλλος αξιόπιστος φίλος μου εΐπε πως, όταν σπούδαζε μέ τον 'Αποστολάκη στη Γερμανία, απ' αυτόν πρωτοδιδάχτηκε Kant. Ομολογώ πως βρίσκουμαι σ' αδιέξοδο: Εΐχε, τέλος πάντων, η δέν είχε ανεπάρκεια θεωρητικής προσδοχής κι' αντίληψης ο 'Αποστολάκης;

* *

Πολλές φορές σά νά μετάνοιωνε που αναλώθηκε στον άγωνα για τό «ξεκαθάρισμα» της νεοελληνικής λογοτεχνίας και δέν καταπίστηκε μέ την αρχαιολογία. Έκει — έλεγε — τό έδαφος θάταν πιό πρόσφορο για θετικότερη άπόδοση. Θα του άνοιγουνταν όρίζοντες πλατύτεροι. Μά γρήγορα άφινε τις ίδέες αυτές, που παρασιτικά έμπαιναν στο δύσκολο δρόμο του. Εΐταν και πολύ άργά. Κ' έπρεπε νά ολοκληρωθεί μιá έργασία, για νά πραγματοποιηθούν οι σκοποί της.

Η αρχαιομάθεια του 'Αποστολάκη δέ φαινόταν έξαιρετική. Γινόταν κ' έδω δ,τι και σ' άλλους κύκλους ένδιαφερόντων του: Τόν άπασχολούσε εκείνο που τον συγκινοούσε, κάθετι που έναρμονιζόταν μέ τις έσωτερικές του άποκλίσεις. Ξεχώριζε, άφαιρούσε, άπόκοβε ένότητες, για νά προβάλει, διύλισμένες άπό θερμό έκλεκτικισμό, μονόμερες γνώμες, γνώσεις, έρευνητικές έπιτεύξεις. Η αρχαία έλληνική Ιστορία στο σύνολό της του εΐταν λειψά γνωστή, μά η ρωμαϊκή τον άπασχολούσε σαν ένα άπό τά προσφιλέστερα θέματά του. Την κάτεχε

στην έντέλεια και τη συζητούσε όχι μόνο μέ την εύχέρεια του τυπικού γνώστη αλλά και του ανθρώπου που ζεί δ,τι καλά ξέρει κι' άντλεί γόνιμα απ' αυτό. Πολλοί κατάφευγαν στον 'Αποστολάκη για ειδικά και γενικά ζητήματα ρωμαϊκής Ιστορίας. Η αρχαιολογική του κατάρτιση δέν εΐταν μνημειακή. Αναφερόταν πάνω σε κείμενα. "Ηξερε, και στις τελευταίες λεπτομέρειές του, τον δημόσιο βίο των αρχαίων όχι ξερά, μά σ' όλη την ύφή και τη διάρθρωσή του. Εΐχε άφομοιωμένους τον Αίσχύλο, τον Πίνδαρο, τον Παυσανία. Η λατινομάθειά του έξαιρετη. Έξατομίκεψε τον Όράτιο, τον Πλίνιο, τον Vitruvius. Δίχως πολλές κριτικές διατυπώσεις, καταδίκασε τη βυζαντινή ποίηση. Δέ μπορούσε νά συγκινηθεί άπό τους βυζαντινούς ύμνογράφους. Εύρισκε πως η στατική άτμόσφαιρα του Βυζάντιου είχε σκοτώσει κάθε γνήσια ποιητική διάθεση. Τό μόνο που πέτυχε εΐταν — κατά τη γνώμη του — ή μονότονη και μονόχορδη όμοιομορφία φτωχών έπαναλήψεων. Η παγανιστική του άνεξιθρησκεία έκαμε τον 'Αποστολάκη νά προσπερνά βιαστικός τις έκκλησιαστικές τυποποιήσεις και νά μένει μακριά άπό τη θεοκρατική βυζαντινή πολιτεία. Δοκίμαζε βίαιες άντιδράσεις μπρός στο θρησκευτικό φαινόμενο.

* *

Η μουσική έπαιρνε στην ψυχή του 'Αποστολάκη διαστάσεις άπροσδιόριστες. Τη θεωρούσε σαν την πρώτη άπό τις Τέχνες, αν και στεκόταν προσεχτικός μπρός στο διαβαθμιστικό διάγραμμα του Lessing, που βάζει σε δεύτερη μοίρα τη μουσική. Κι' όμως ποτέ δέ μίλησε στα έργα του γι' αυτήν. Αντίθετα, τοποθετεί εκεί ψηλότερα άπό τό καθέτι την ποίηση. Βίωνε τη μουσική σαν πρωταρχικό στοιχείο έξευγενισμένης ζωής, σαν την ύπατη μορφή της αίσθητικότητας. Έλεγε πως έπρεπε νά γίνει και μουσικός για νά συμμετέχει ένεργά στην προσφορά της ήχητικής άρμονίας. Δέν έπαιζε κανένα μουσικό όργανο, μά είχε μουσική κατάρτιση και παρακολουθούσε μέ πάθος τη μουσική ζωή. "Ηξερε απ' έξω πολλά κλασσικά κομμάτια.

* *

Έτρεφε μιάν ιδιαίτερη αντίπαθεια στην τεχνική του στίχου, αντίπαθεια συνδυασμένη μ' άδυναμία νά μπει στα μυστικά και στους κανόνες της στιχουργικής. Αυτό φαίνεται άπό την άνάλυση του Σολωμικού έργου (που είνε άνάλυση ποιότητας και νοηματικής άπόχρωσης) κι' άπό την έργασία του για τά δημοτικά τραγούδια (που τά τοποθετεί συγκριτικά, διαγράφοντας μιá ποιοτική κλίμακα και πασκίζοντας ν' άποκαταστήσει τά γνήσια και ν' άπορρίψει τά νόθα), χωρίς καμμιά παράλληλη προσπάθεια

για καθορισμό στιχουργικών ειδών και κατηγοριών. Κι' όμως ήξερε πολύ καλά πώς ή τεχνική του στίχου δεν έχει μόνο μορφολογικό, έξωτερικό χαρακτήρα — δέ δίνει ένα έτοιμο καλούπι όπου χύνεται το ποίημα — μά είχε και δείγμα ιστορικής προσέλευσης (έπίδραση - διασταυρώσεις ειδολογικών άπηχήσεων), που διευκολύνει τόν κριτικό να λύσει ειδικά προβλήματα. Ο Άποστολάκης ποτέ δεν έκαμε νύξη για τέτοιες βασικές λεπτομέρειες πουθενά. Μιά συνέπεια κι' αυτή της μονομέρειας και του έκλεκτικισμού του.

Είχε «άπωθήσεις» και καθαυτό νευρώσεις ο Άποστολάκης; Δεν ξέρουμε πολλά πάνω στο κεφάλαιο τούτο. Στη Γερμανία δεν του έλειψαν οι σύνδεσμοι με γυναίκες, που άγνωστο άν κανένας άφισε βαθύτερα ίχνη μέσα του. Χαρακτηριστικό, όμως, είναι το ακόλουθο: Πώς μετά τη δημοσίευσή στη «Νέα Έστία» της μεστής μελέτης του κ. Ήρ. Ν. Άποστολίδη για τόν Άποστολάκη, όπου σ' ένα σημείο της διαπιστώνεται έρωτική επίδραση, ο Άποστολάκης πήγε νύχτα άργά στο σπίτι του κ. Άποστολίδη και τόν ρώτησε μ' άσυγκράτητη περιέργεια από που πήρε τήν πληροφορία. Μά έλαβε τήν εξήγηση ότι δεν πρόκειται για πληροφορία, αλλά για συμπέρασμα που βγαίνει από τό κείμενο. Κι' ο Άποστολάκης όμολόγησε πώς ή διαπίστωση ήταν σωστή.

* *

Υπόδειγμα εύσυνειδησίας στο δημόσιο λειτουργήμα του. Βαθεία ριζωμένο ήταν μέσα του τό καθήκον. Όταν κάποτε άρρώστησε ο πεθερός του κι' άναγκάστηκε να έρθει στην Άθήνα βιαστικά, βιαζόταν τό ίδιο να γυρίσει στη Θεσσαλονίκη για να προλάβει τις έξετάσεις κάποιου φοιτητή, που έμεινε καθυστερημένος.

* *

Άριστος οικογενειάρχης. Όχι με τή στενή έκδοχή του άνυπόφορου, διαβρωτικού για πολλούς πνευματικούς άνθρώπους νοικοκυρισμού, μά με τήν ευρύτερη σημασία της συναίσθησης ύποχρεώσεων κ' εύθυνών. Για τόν Άποστολάκη όμως ή οικογενειακή ζωή ήταν κ' ένα άπάνεμο, γαλήνιο λιμάνι (έξω από βιβλία κ' έπιδόσεις)—ή πλευρά της εύτυχισμένης καθημερινότητάς του. Στο οικογενειακό του περιβάλλον μεταμορφώνόταν σ' άλλον άνθρωπο. Άφοσιωμένος σύζυγος, στοργικός πατέρας. Η γυναίκα του στάθηκε πάντα γι' αυτόν άχώριστη συντρόφισσα. Ένοιωθε τή ζωή του να συγχώνεύεται με τή δική της όχι από μία σύμπτωση κι' από μία συγκυρία, μά από λα-

χάρα να τής δοθεί όλόψυχα. Η κοινή τους μοίρα τούς είχε δέσει με ζωντανή άμοιβαίοτητα. Κι' άν ή πνευματικότητα τους δεν ήταν όλοτελα κοινή, όμως οι καρδιές τους χτυπούσαν με τόν ίδιο ρυθμό. Ταραζόταν φριχτά στην ιδέα πώς θά τήν έχανε και βεβαίωνα πώς τότε δέ θά μπορούσε να ζήσει άλλο. Νά, άλήθεια, ο ένοσκαωμένος «διπλανός» του Άποστολάκη. Ο γιός του, ο πολυάγαπημένος του Μιχαλάκης, άπορροφούσε τόν Άποστολάκη με μιάν άπέραντη τρυφερότητα όλο φροντίδα, άδιάκοπη παρακολούθηση, οδηγίες, ύποδείξεις, διδασκαλία. Πατέρας και παιδευτής. Μιά από τις μεγαλύτερες χάρες του ήταν σαν έβγαινε περίπατο μαζί του. Ωραίο όσο κι' άναπάντεχο σύμπλεγμα ο «ιδιότροπος» Άποστολάκης να σιγαλοπερπατά με τόν Μιχαλάκη του στον Έθνικό κήπο, να σκύβει χαμογελαστός πάνω του, ν' άφίνει τόν πατρικό λόγο να κυλά γάργαρος, άπλός... Τό ύφος του Άποστολάκη έδειχνε, τις στιγμές εκείνες, έναν άνθρωπο με μακάρια άγαλλίαση...

Θέλω να πιστεύω πώς ή φοβία της μοναξιάς μέσα στο άδειο σπίτι του είχε άφορμή και τή θλιβερή άίσθηση πώς πολύ του λείπαν οι δικοί του. Και πολλαπλασιαζόταν τότε τό κενό της οικογενειακής στέγης.

Ο Γιάννης Άποστολάκης ήταν ένα πνεύμα άδέσμευτο από άμεσες συμβατικότητες, κ' έντιμότατος σαν έκπαιδευτικός. Όσο κι' άν οι ήθικοαισθητικές του έρμηνείες και κρίσεις φαίνονται κάπως ούτοπικές και πλασματικές (ο Σολωμός του δέ στηρίζεται σε βασανισμένα ιστορικά κριτήρια αλλά πάνω σ' έκλεκτική έπιλογή πραγματικών στοιχείων), τό πλάτος όμως της σύλληψης και προβολής του είναι άξιόλογο. Είμαστε έπιφυλαχτικοί τώρα για μιάν άδιαχώριστη συνάρτηση άνθρώπου κ' έργου. Δυσπιστούμε ιδιαίτερα για τόν άύστηρό μοραλισμό του σαν άπόσταγμα βεβαιότητας. Μά δέ μπορούμε να του άρνηθούμε τόν αισθητισμό του σαν ένέργεια ζωική και σα φανέρωμα του «γνωστού» έγώ του. Έναν αισθητισμό «περήφανο», άντρίκιο, κι' όχι άναμικό, με χλωμές όνειροφαντασιές και μημουαπτικές εύπάθειες. Αισθητισμό που άγκάλιαζε κάποιο καθολικό νόημα ζωής.

Μπορεί να μην τόν ένδιέφεραν οι συστηματοποιήσεις. Οι συνθετικές άφαιρέσεις της νόησης κ' οι συγκεντρωτικές έποπτείες δέ διέπουν τό έργο του. Η αισθητική ήταν γι' αυτόν άκέρια καλλιτεχνική βίωση, όχι φαινόμενο που προκαλεί άναγωγές ή σκέτες ώραιοπάθειες. Κι' άν ή ύπερβολή του Άποστολάκη συχνά ταυτίζεται με τόν άνεδαφισμό ή τήν άδικία, ως θυμηθούμε πώς οι άγνές προθέσεις έχουν πάντα τήν τιμητική θέση τους στο χώρο του πνεύματος.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΧΤΣΟΓΛΟΥ